

Memorabilia van de Tachtigjarige Oorlog

Voor Jaap, Louisa en Jonathan

Memorabilia van de Tachtigjarige Oorlog

De rol van voorwerpen in de
oorlogsherinnering, 1566-1750

MARIANNE EEKHOUT

Hilversum
Verloren
2020

In de Zeven Provinciën Reeks verschijnen korte monografieën over Nederlandse geschiedenis en cultuur in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw.

De redactie wordt gevormd door:
Marion Boers-Goosens
Femke Deen
Karwan Fatah-Black
Michiel van Groesen
Lauren Lauret
Olga van Marion
Arjan Nobel
Marrigje Paijmans
Miriam van Veen
Thijs Weststeijn

Met dank aan Arjan Nobel, Femke Deen en Marrigje Paijmans voor hun commentaar; Judith Pollmann, Erika Kuijpers, Jasper van der Steen en Johannes Müller voor hun support en Uitgeverij Verloren voor de begeleiding bij het redactieproces.

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij De Gijzelaar-Hintzenfonds, Louise Thijssen-Schoute Stichting, Dr. Hendrik Mullerfonds en Gravin van Bylandt Stichting.

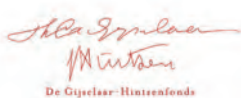
Op het omslag: detail van portret van Rochus Rees op driejarige leeftijd, 1622, Huis Van Gijn, Dordrecht. Om zijn nek een penning met daarop het turfschip van Breda, 1590.

ISBN 978 90 8704 837 2

© 2020 Marianne Eekhout
Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum

Opmaak Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Inleiding	7
1 Memorabilia van het eerste uur. Heiligenbeelden, relieken en kanonskogels	12
Vernielen, verstoppert en verkopen	14
Kanonskogels	20
2 Individuele opdrachtgevers. Schilderijen, zilver en gevelstenen	26
Een aandenken aan verlies	27
Statussymbolen	33
De oorlog aan huis	37
3 De stad als aanjager van herinnering. Schilderijen, beloningspenningen, religieus erfgoed en straatnamen	45
Het stadhuis	48
De kerk	56
De Doelen	60
Op straat	62
4 Memorabilia in de Republiek. Vaandels, penningen en de stadhouder als onderwerp	67
De Staten-Generaal als opdrachtgever	69
De stadhouder	76
Nationale overwinningen?	81
5 Een toekomst na 1648. Ooggetuigenverslagen, penningen, prenten, eeuwfeesten en het ontstaan van verzamelingen	85
Memorabilia na 1648	86

Specialisatie onder verzamelaars: penningen	89
Het verleden als instrument: eeuwfeesten	91
Memorabilia in het 'museum'	94
Epiloog	99
Bronnen en literatuur	103
Archieven	103
Databases en internetbronnen	104
Literatuur	105
Illustratieverantwoording	116
Index van personen	117
Index van plaatsen	120
Index van zaken	122
Lijst van eerder verschenen delen	125

Inleiding

De Tachtigjarige Oorlog leeft. De afgelopen tien jaar is de oorlog menselijker en wordt ze lokaler beleefd zonder haar nationale betekenis te verliezen. Wie om zich heen kijkt in het oude centrum van de gemiddelde Nederlandse stad, ziet nog steeds overblijfselen van deze oorlog in gebouwen en gevels. Ze vormen bijna letterlijk een lint van lokale voorwerpen die samen een nationaal geschiedenisverhaal vertellen. Het is een verhaal over chaos en emotie, winnaars en verliezers, en over misdadigers en slachtoffers. Iedere plaats heeft zijn eigen verhaal en allemaal begonnen ze op het moment dat de opstand van Willem van Oranje uitmondde in een burgeroorlog waarin familie, vrienden en burens recht tegenover elkaar kwamen te staan.¹ De menselijke kant van de oorlogvoering en de rol die voorwerpen daarin speelden, was tot recent nauwelijks zichtbaar in de geschiedschrijving en in de media. En dat terwijl de fysieke overblijfselen kleur en nuance toevoegen aan bestaande, vaak zwart-witte verhalen en herinneringen aan de oorlog.

Wat onze voorouders bewaarden, aanschafden en koesterden, en waarover zij verhalen vertelden aan hun kinderen en kleinkinderen vormt de kern van dit boek. Recent heeft de Tachtigjarige Oorlog door de tentoonstelling in het Rijksmuseum en de televisieserie van de NTR een nieuw gezicht gekregen.² Nieuw wetenschappelijk onderzoek naar de manier waarop mensen in de zeventiende eeuw de oorlog beleefden, vormde de basis. Tentoonstellings-, televisie- en programmamakers bereikten een miljoenenpubliek door te laten zien dat deze oorlog niet weg te denken is uit onze hedendaagse samenleving. Ze gingen op zoek naar plekken waar de oorlog nog steeds, letterlijk zichtbaar is. Ze lieten zien dat de oorlog nog steeds wordt herdacht, gevierd en herbeleefd, en benadrukten dat dit in heel Nederland het geval is. Zo ontstaat een veelstemmiger verhaal over de oorlog die tachtig jaar duurde en de hele Nederlandse bevolking raakte.

Een belangrijke reden voor de hernieuwde interesse in de Tachtigjarige Oorlog is de omgang met de Tweede Wereldoorlog. Als ooggetuigen van een oorlog wegvallen, stellen velen zich de vraag hoe het nu verder moet: hoe en waarom

¹ Pollmann (2018) 263; Woltjer (2011) 374-384.

² Van der Ham (2018).

Afb. 1 Roemer met Leidens Ontzet en Beleg van Duinkerken, 1626.

moeten we deze oorlog herinneren en kan dat wel zonder diegenen die de oorlog hebben meegemaakt? In 2008 startte aan de Universiteit Leiden een uitgebreid onderzoek naar deze vragen, toegespitst op de zeventiende eeuw. Want, zo redeneerde hoofdonderzoeker Judith Pollmann, kunnen we de antwoorden op vragen over de Tweede Wereldoorlog niet gedeeltelijk afleiden uit die andere oorlog die zo'n indruk maakte op de Nederlanders: de Tachtigjarige Oorlog? Het project, 'Tales of the Revolt. Memory, Oblivion and Identity in the Low Countries, 1566-1700', bouwde voort op de zogenaamde *memory studies*. Dit internationale en interdisciplinaire werkveld wordt gekenmerkt door het bestuderen van de verhouding tussen heden en verleden binnen de culturele context.³ In 2017 verscheen Pollmanns boek *Memory in Early Modern Europe*, waarin ze betoogt dat herinnering ook in de vroegmoderne tijd een significante rol speelde in de samenleving.⁴

Deze studie richt zich op een specifiek element dat tot nu toe vaak over het hoofd wordt gezien: voorwerpen. Het is een vrije bewerking en uitbreiding van mijn proefschrift over lokale herinneringscultuur dat

ik schreef als promovendus in het project 'Tales of the Revolt'.⁵ Dit boek is zowel een eind- als een beginpunt; enerzijds presenter ik hier de bevindingen van mijn eigen onderzoek, anderzijds is het een open uitnodiging aan iedereen die binnen zijn of haar eigen familie, woonplaats, gewest of land verhalen en voorwerpen heeft over de Tachtigjarige Oorlog om daar nog eens op een nieuwe manier naar te kijken. Wat voor voorwerpen zijn het? Welke verhalen zitten eraan vast? Hoe lang zijn die verhalen al bekend? Wat is de betekenis ervan voor de familie, stad of regio? En, ten slotte, waarom willen wij deze voorwerpen bewaren voor de toekomst? Elk van deze vragen is en blijft relevant, zowel nu als in de toekomst. Volgende generaties zullen ze opnieuw stellen en wellicht de antwoorden niet vinden. De vele vragen die voorwerpen oproepen maakt ze fascinerend, maar ook kwetsbaar. Zonder de juiste context en kennis kunnen ze worden weggegooid of genegeerd. De wetenschappelijke aandacht voor materiële cultuur in al haar verschijningsvormen en de hernieuwde aandacht voor geschiedenis in musea als het Rijksmuseum bieden echter hoop voor de toekomst.⁶

Voorwerpen spelen een belangrijke rol in de herinnering aan de Tachtigjarige Oorlog. Het zijn de overblijfselen van gebeurtenissen die ons land definiëren; ze

³ Erll (2010) 2.

⁴ Pollmann (2017).

⁵ Eekhout (2014b).

⁶ Van der Ham (2018); Spicer (2017);

Hamling en Richardson (2010); Auslander (2005).

vormen ze als het ware het ‘DNA’ van de oorlog. Voorwerpen fungeren als media en memorabilia. Al in de zeventiende eeuw was er een grote diversiteit aan media die een verhaal konden overbrengen aan het publiek, waaronder documenten, drukwerk, mondelinge overlevering, medailles, gevelstenen, plaquettes, glas (afb. 1), aardewerk, schilderijen, prenten, tapijten, monumenten, zilveren schalen, glas-in-loodramen en straatnamen.

Hoewel fotografie, audio en film nog niet bestonden, was de zeventiende-eeuw in staat deze voorwerpen in te zetten als medium van zijn of haar verhaal. Deze media hielden en houden herinneringen levend: in die zin zijn het ook ‘memorabilia’. Dit woord is afgeleid van het Latijnse *memorabilis* dat ‘gedenkwaardig’ betekent. Memorabilia zijn in deze definitie voorwerpen die aan iets in het verleden doen denken. Het is echter van belang, zoals dit boek hoopt aan te tonen, dat memorabilia niet alleen een passieve, maar ook een actieve rol krijgen toebedeeld binnen de herinnering en het schrijven daarover.

Het zijn niet slechts voorwerpen die een rol vervullen in verhalen over een gebeurtenis; het zijn voorwerpen die mensen actief aanzetten tot een bepaalde emotie of gedachte. Memorabilia zijn in de eerste plaats tastbare herinneringen. Het voorwerp vertelt iets over de eigenaar, de maker en de tijd waarin het werd gemaakt of bewaard. Soms is het verhaal duidelijk – het staat vermeld in de vorm van een inscriptie of kan worden afgeleid uit een document –, soms is het giswerk. Daarnaast zijn memorabilia gespreksstof. Een schilderij aan de muur lokt bijvoorbeeld een verhaal uit over de gebeurtenis die erop is afgebeeld. De eigenaar kent het verhaal uit de eerste, tweede of derde hand en past het misschien aan, maar hij of zij vertelt het naar aanleiding van het voorwerp. Verder hebben memorabilia en het bijbehorende verhaal een wederzijdse afhankelijkheidsrelatie. Hoewel sommige memorabilia zelfstandig bestaan, omdat het verhaal erop staat afgebeeld of beschreven, hebben de meeste een verhaal dat het voorwerp bijzonder maakt. De tragiek van memorabilia is dan ook dat ze zonder dit verhaal in de vergetelheid kunnen raken. Met het verhaal, daarentegen, kunnen memorabilia onderdeel worden van de lokale of nationale herinneringscultuur. Een mooi voorbeeld hiervan is de Leidse hutspotketel in Museum De Lakenhal (afb. 2) en de veroverde Spaanse vaandels in de Grote Zaal – nu Ridderzaal – op het

Afb. 2 Beroemde kookpot van het Beleg van Leiden, vóór 1574.

Afb. 3 Bartholomeus van der Helst, Schuttersmaaltijd ter viering van de Vrede van Münster, 1648.

Binnenhof in Den Haag. Zowel de ketel als de vaandels waren memorabilia met nationale bekendheid vanaf de zeventiende eeuw.

Memorabilia van de Tachtigjarige Oorlog betoogt dat memorabilia onmisbaar waren in de herinneringscultuur tijdens en na de Tachtigjarige Oorlog op persoonlijk, stedelijk, regionaal en nationaal niveau. In de tekst wordt gesproken over de Tachtigjarige Oorlog, een begrip dat sinds enkele jaren in de geschiedschrijving de voorkeur krijgt boven de term Nederlandse Opstand. De consensus is dat deze oorlog begon met de Beeldenstorm in 1566 als een opstand tegen het rechtmatige regime van landsheer Filips II, koning van Spanje. De oorlog bestond uit twee delen met als scheiding het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Vóór 1609 wordt het een opstand genoemd; na 1621 is er sprake van een oorlog tussen twee landen: de Republiek en Spanje. Het einde van de oorlog is de Vrede van Münster, waarin Spanje de onafhankelijkheid van de Republiek officieel erkent (afb. 3).⁷ De term 'opstand' komt uitsluitend voor waar zij bijdraagt aan het begrip over de aard van de oorlog op dat specifieke moment.

In vijf hoofdstukken komen verschillende aspecten van het herinneren door middel van voorwerpen aan de orde. Het boek is zowel chronologisch als thematisch opgezet, omdat zowel de memorabilia zelf als de verhalen daarover afhankelijk waren van de fase waarin de oorlog zich (op die plaats) bevond. De hoofdstukindeling geeft deze afhankelijkheidsrelatie ook weer. Hoofdstuk 1 richt zich op vroege memorabilia die tijdens een oorlogshandeling ontstonden en die, vanwege hun laagdrempeligheid, voor iedereen toegankelijk waren. Het is hier van belang rekening te houden met de lengte van de oorlog; in tachtig jaar vonden vele belegeringen plaats en dus kunnen memorabilia van het eerste uur ook pas in de tweede helft van de Tachtigjarige Oorlog zijn ontstaan. Hoofdstuk 2 tot en met 4

⁷ Groenveld e.a. (2012) 9-10; Van der Lem (2018) 7-9.

staan in het teken van memorabilia die in opdracht werden vervaardigd. Dit gebeurde meestal eerst, zoals hoofdstuk 2 laat zien, in de privésfeer door particulieren die hun eigen herinneringen materialiseerden of geschenken ontvingen voor hun oorlogsdaden. In hoofdstuk 3 staat de stedelijke gemeenschap als opdrachtgever centraal. De Tachtigjarige Oorlog werd met name lokaal uitgevochten en dit maakte de stad de belangrijkste publieke opdrachtgever binnen de herinneringscultuur. Hoofdstuk 4 gaat in op de nationale inzet van memorabilia in de herinneringscultuur. Zowel de Staten-Generaal als de stadhouder zetten memorabilia in om zichzelf te profileren. Toch waren zij hierin een stuk terughoudender dan particulieren en steden, en zochten zij nog lange tijd naar de juiste verschijningsvorm. Tot slot bespreekt hoofdstuk 5 welke functies memorabilia kregen na de Vrede van Münster in 1648.

De memorabilia die worden getoond en geanalyseerd zijn exemplarisch; dit boek geeft geen overzicht van alle nog bestaande voorwerpen die aan de Tachtigjarige Oorlog herinneren. Een compleet overzicht is ook onmogelijk, gezien de persoonlijke waarde en de verblijfplaats van de vele objecten. Desalniettemin laat dit boek een grote hoeveelheid en diversiteit aan oorlogsmemorabilia zien, die in de zeventiende eeuw nog veel groter moet zijn geweest. Hoe dan ook maken de voorwerpen en verhalen duidelijk dat de Tachtigjarige Oorlog leeft, ook 21 generaties later.

Memorabilia van het eerste uur

Heiligenbeelden, relieken en kanonskogels

In 1628 noteerde de Haarlemse predikant en geschiedschrijver Samuel Ampzing een bijzonder verhaal. Bijna vijftig jaar geleden, zo schreef hij, raakte een kanonskogel een huis in de Soemelkenwittebroodssteeg tijdens het Beleg van Haarlem in 1572-1573. Eenmaal in het huis vloog de kogel door de kamer ‘ende speelde rondom boven het bedde alwaer Joffrou Magdalena van Schoten lag sonder haer te beschadigen’. Nadat de kogel was neergekomen in dezelfde ruimte, was het voorwerp opgepakt en in een van de ijzeren tralies van het huis bevestigd. Daar hing de kogel ‘ter geheugenisse’ aan het feit dat Magdalena haar aanvaring met het dodelijke voorwerp had overleefd. Het was zelfs van zulk belang dat haar zoon Willem Vader de kogel in 1628 nog in zijn eigen huis bewaarde.¹

Het verhaal van Magdalena van Schoten laat zien dat oorlogsmemorabilia direct ontstonden, nog voordat mensen hiertoe actief opdracht konden geven. Zoals dit hoofdstuk aantoont, is het belang van deze memorabilia van het eerste uur niet te overschatten. Aanwijsbare voorwerpen die herinneren aan een oorlogshandeling en er ‘getuige’ van waren, kregen een bijzondere status binnen het persoonlijke leven van de betrokken personen. De kogel van Magdalena is slechts een van de vele voorbeelden van dit proces. Naast talloze kanonskogels bewaarden mensen ook kleding die ze droegen tijdens een belegering, vaandels en allerlei kerkelijke goederen die ze hadden gered uit religieuze instellingen. Meestal bewaarden ze die voorwerpen op persoonlijke titel. Een reliek uit een kerk werd door een katholiek thuis bewaard of een kledingstuk herinnerde iemand aan een ternauwernood overleefde aanslag. Soms betrof het echter ook gecoördineerde acties van religieuze of overheidsinstellingen. Zo bewaarden priesters of kanunniken relieken en religieuze gewaden of brachten ze die over naar schuilkerken of kloosters en kapellen in katholieke gebieden. Het stadsbestuur van Leiden besloot een aantal altaarstukken over te brengen naar het stadhuis, zodat ze niet vernield werden.² In beide gevallen was men zich ervan bewust dat bepaalde voorwerpen moesten worden bewaard voor de toekomst, niet alleen vanwege

¹ Ampzing (1628) 191.

² Lenarduzzi (2019) 182-200; Van

Mander (1604) f. 210v.

hun religieuze of culturele waarde maar ook omdat ze herinnerden aan de oorlog.

Memorabilia van het eerste uur waren beschikbaar voor iedereen. Dit is een bijzonder gegeven; zowel arm als rijk kon memorabilia bezitten die ‘gratis’ beschikbaar kwamen. Zeker in de jaren vlak na een oorlogshandeling kon je een kogel op straat vinden, een stuk gedragen kleding thuis bewaren of, zoals een inwoner uit Bergen op Zoom, een lepel en een vork bewaren die nog waren gebruikt door een lokale katholieke geestelijke.³ De geringe waarde van dit soort voorwerpen garandeerde dat zelfs de armste familie nog memorabilia aan de oorlog kon bezitten. In totaal bezat de stedelijke gemeenschap op deze manier talloze overblijfselen met het ‘DNA’ van de oorlog; al deze voorwerpen hadden de oorlog meegemaakt en waren soms zelfs letterlijk gebruikt door gestorven of gevluchte mensen. De Tachtigjarige Oorlog was zo een oorlog die niet alleen invloed had op alle lagen van de bevolking, maar ook over de hele linie memorabilia voortbracht.

Deze memorabilia van het eerste uur zijn ook wel beschreven als ‘reliëken’, voorwerpen die een speciale betekenis of lading kregen door hun verleden. Hier worden ze echter aangeduid als ‘overblijfselen’ en ‘aandenkens’. Deze termen zijn neutraler dan ‘reliëken’, omdat ze zowel seculiere als religieuze voorwerpen betreffen en niet direct een aura van heiligheid om de voorwerpen veronderstelt. Opvallend gaat het bij dit soort voorwerpen om heiligenbeelden, daadwerkelijke reliëken en kanonskogels. De kogels hadden een direct verband met oorlogshandelingen; de reliëken en heiligenbeelden vertegenwoordigden bedreigd erfgoed als gevolg van de oorlog. Wat wel of niet overbleef na een belegering, plundering of aanval berustte enerzijds op toeval en anderzijds op de aard van de gebeurtenis. Wanneer een stad werd belegerd was de eerste prioriteit de vijand zo snel mogelijk af te slaan. Als de stad ofwel was ingenomen ofwel was ontzet, begon een proces van opnemen en berekenen van de schade. Tegelijkertijd bepaalden mensen welke voorwerpen ze wel en niet wilden behouden als herinnering. Een deel was kapot geschoten en verwoest, maar ook brokstukken kwamen in aanmerking als herinneringsvoorwerp (afb. 4).

Een ander deel had schade opgelopen, maar kon juist daardoor dienen als herinnering, bijvoorbeeld een deel van de botten van een heilige of een half verbrand heiligenbeeldje. Tot slot waren er voorwerpen die intact waren, zoals een kanonskogel.

Afb. 4 Grafmonument van Frederik van Renesse in de Grote Kerk in Breda met sporen van de Beeldenstorm, ca. 1538.

De gebeurtenissen zorgden ervoor dat ‘overblijfselen’ een nieuwe functie kregen, namelijk die van herinneringsvoorwerp en ‘aandenken’. Welke verhalen bij deze overblijfselen hoorden, welke voorwerpen men bewaarde en waarom juist deze zo’n herinneringskracht vertegenwoordigen, is het onderwerp van dit hoofdstuk.

Vernielen, verstoppen en verkopen

Het iconoclasm van de jaren 1570 en 1580 genereerde veel memorabilia. Heiligenbeelden en relieken hadden hierin het grootste aandeel. Deze overblijfselen kregen tijdens de oorlog een nieuwe dimensie. Voor katholieken waren – en zijn – deze voorwerpen een belangrijk onderdeel van hun religieuze praktijk. De voorwerpen, of zelfs een afbeelding daarvan, vormen een directe verbinding met een heilige die kon optreden als een tussenpersoon naar God. Bidden tot de juiste heilige kon bijvoorbeeld zieken genezen en gelovigen beschermen. Gereformeerden, daarentegen, beschouwden beelden en relieken als een symbolisch aandengen, zonder enige vorm van heiligheid. Daarom vielen zij deze vorm van katholieke geloofsbeleving als eerste aan tijdens hun iconoclasm.⁴ Dat betekende niet dat ze zelf geen martelaren kenden; gereformeerden bewaarden zelfs haar en andere lichaamsdelen. Ze geloofden echter niet dat er een heilige betekenis in deze overblijfselen zat, maar juist dat ze dienden als voorbeeld. De enige kracht die zij erkenden was die van gebedenboeken en natuurlijk de Bijbel.⁵

Het belang van kerkschatten, heiligenbeelden en relieken voor katholieken, en de afkeer daarvan van gereformeerden, maakten ze een belangrijk herinneringsvoorwerp. Opvallend genoeg speelde dit sentiment nauwelijks een rol in de Beeldenstorm van 1566, terwijl het in de jaren 1570 en 1580 gebruikelijk was verhalen te vertellen over (het redden van) beelden en relieken. Waarom 1566 weinig aanleiding gaf tot het bewaren van relieken is niet bekend. In sommige steden, zoals Utrecht en Breda, sloeg de Beeldenstorm hard toe. Omdat de golf van iconoclasm vanuit de zuidelijke gewesten kwam, was er voorbereidingstijd. In Dordrecht bijvoorbeeld, greep het stadsbestuur in. Kordaat optreden van de burgemeesters zorgde ervoor dat de Beeldenstorm de stad oversloeg. Desalniettemin namen sommigen, onder wie de beheerder van de Jezuskapel, maatregelen. Hij liet de belangrijkste stukken uit de kapel bij hem thuis opslaan. Nadat het gevaar was geweken, keerden de voorwerpen weer terug naar de Grote Kerk.⁶ Waar de Beeldenstorm wel toesloeg zijn uit 1566 slechts enkele voorbeelden bekend van heiligenbeelden en relieken die het iconoclasm overleefden. Zo bestaat het verhaal over het beeld van Sint Willibrord in Antwerpen dat in 1566 ongehavend uit een brand kwam. Na terugkeer naar de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal vonden er

⁴ Den Hartog (2019) 13-30.

⁵ Walsham (2010) 131-138.

⁶ RAD, restanten.